

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В VI–I ст. до н. е.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Стаття присвячена історіографії проблеми культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я в VI–I ст. до н. е. Особлива увага приділена вивченню греко-варварської етнокультурної взаємодії в регіоні.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, культурно-історичний розвиток, колонізація, історіографія.

Північне Причорномор'я в структурі античної ойкумени відрізнялося низкою культурних особливостей. Тут упродовж багатьох століть у безпосередній контакт вступали не тільки суспільства, які стояли на різних рівнях соціально-економічного розвитку, але й суспільства різних господарсько-культурних типів: кочівники-скотарі і землероби грецьких апойкій. Результатом даних контактів стало створення в Північному Причорномор'ї особливої культурно-історичної системи, існування якої наклало свій відбиток на історію регіону¹. Географічне положення і природно-кліматичні умови регіону багато в чому визначали характер і культурно-історичний процес. Ю.А.Виноградов і К.К.Марченко зазначали, що Північне Причорномор'я було органічною частиною Великого євразійського поясу степів. Тому, дана ситуація створила всі фактори для ведення скотарсько-кочівного способу життя в регіоні². Природно-кліматичні умови Північного Причорномор'я в скіфську епоху, а також сильне похолодання в євразійських степах сприяли розвитку кочового господарства³. На думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, саме з природно-кліматичними змінами потрібно пов'язувати посилення руху кочових народів, які були змушені шукати більш сприятливих умов для життя.

Історія даного регіону розглядалася дискретно: окремо грецькі держави, і окремо варварська периферія. На думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, культурно-історичний розвиток грецьких колоній досліджувався в рамках традиційного поділу античної історії, а особливості розвитку місцевих племен трактувалися в основних хронологічних рамках. Якщо ж оцінювати культурно-історичний розвиток регіону як єдиний процес, то в цій динамічній системі дослідники виділили три основні підсистеми: кочові суспільства степу, античні держави й осілі та напівосілі постестарні утворення лісостепу. Дані підсистеми, які входили в систему взаємозв'язку в регіоні, на переконання Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, впливали одна на одну, в той же час, кожна із даних підсистем мала специфіку, притаманну тільки їй. В плані розвитку контактів і взаємовідносин в цій системі найбільше значення мали кочові суспільства степової зони й грецькі держави Понту. Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко зазначали, що кочові об'єднання, які були грізною військовою силою за рахунок мобільності й чисельності упродовж тривалого часу визначали військово-політичну ситуацію в регіоні. Грецькі ж міста-держави активно впливали на варварську периферію у господарському і культурному аспектах⁴.

На думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, кочові племена, які опинилися в Північному Причорномор'ї не зустріли опору ані серед жителів степової зони, ані серед слабких додержавних утворень лісостепової зони Причорномор'я⁵. Одним із основних результатів такого вдалого і швидкого для кочівників захоплення стало поширення своєї влади на найбільш родючі землі регіону⁶. В той же час, Ю.А.Виноградов і К.К.Марченко зазначали, що в ході завоювання нових територій номади ранньоскіфського періоду не ставили собі за мету тотальне винищення автохтонного населення⁷. Л.К.Галаніна зазначала, що аналіз археологічних матеріалів Північного Причорномор'я засвідчив інтеграцію аборигенного

населення до політичної і соціально-економічної структури кочівників⁸. Тогочасні номади входили до верхівки соціальної структури нових скотарсько-землеробських суспільств Понту. В регіоні почався процес культурної інтеграції завойовників й аборигенів, який супроводжувався поступовим відмиранням номадизму⁹.

З початком освоєння берегів Північного Причорномор'я, грецькі колоністи вступили в якісно нову фазу. Елліни відкрили для себе морські шляхи до Дунаю, Дністра, Дніпро-Бузького лиману, берегів Криму, Таманського півострову. Завдяки цьому греки опинилися серед численних варварських племен, які населяли безкраї простори регіону¹⁰. Іонійські греки заселили Нижнє Побужжя на останньому етапі Великої грецької колонізації, як і елліни метрополій, вели відлік часу від героїчного століття і Троянської війни. Звернення до далеких часів, створення легенд про варварські племена, які оточували їх, було характерним для процесу колонізації. В легендах греків Північного Причорномор'я йшлося про відсутність місцевого населення на території заснування полісів, що суперечило історичній ситуації в даному регіоні в епоху бронзи¹¹. Так, у Нижньому Побужжі осіле населення зникає через різку зміну клімату, і переходить до кочового способу життя. Відсутні пам'ятки землеробських культур і в період заселення території регіону греками. Як зазначила А.С.Русяєва, у легендах про Ахілла та Геракла грецькі переселенці використали інформацію про незаселеність цієї області, яка була отримана в передколонізаційний період, для своїх ідеологічних цілей¹².

Ю.В.Андрєєв зауважив, що просунувшись так далеко на північ, греки вийшли за межі рідного Середземномор'я. Вони потрапили в більш суворі кліматичні умови, де більш повноводні ріки, безкраї степи¹³. Яскравим прикладом першого враження переселенців про новий край, на думку дослідника, є переказ Гомера про кіммерійців (Одіссея. ІІ. 14.), автор помістив варварські племена, що мешкали в Північному Причорномор'ї, біля входу в Аїд. Новим і незвичним для еллінів було і етнічне середовище Північного Причорномор'я¹⁴.

Ю.В.Андрєєв відмічав, що греки сприймали місцевих варварів-кочівників як антитезу своїй культурі, уособлення первісного дикунства. "В цьому сенсі контраст між двома світами, що вступили в безпосередній зв'язок в епоху Великої колонізації: світом еллінських полісів і племінним світом Євразії, – саме тут, в Північному Причорномор'ї, досяг своєї найбільшої гостроти і напруги" – зазначав Ю.В.Андрєєв. Дослідник зауважив, що при такій ситуації шлях до взаємного порозуміння і налагодження економічних, політичних, культурних та інших контактів між греками і варварськими племенами Північного Причорномор'я не міг бути легким. Крім того, письмові джерела не донесли до нас достовірної інформації про взаємовідносини між колоністами і їх сусідами – варварами на ранніх етапах розвитку грецьких поселень¹⁵.

Іншої думки був Д.Б.Шелов. Дослідник зазначав, що питання про ранні контакти греків із варварським населенням Нижнього Побужжя і Подніпров'я достатньо складне і дискусійне. Так, перші грецькі поселенці, які облаштувалися на Березані, на думку дослідника, не зустріли там осілого місцевого населення. Не володіючи широкою сільськогосподарською базою, вони були змушені налагодити торгівельні контакти із племенами Північного Причорномор'я. Саме із цим Д.Б.Шелов пов'язував виникнення достатньо ранніх зв'язків між греками і місцевими варварами¹⁶. Дослідник відмічав, що можна з упевненістю говорити про існування мирних відносин між колоністами і кочовим населенням Північного Причорномор'я. Про це свідчить достатньо пізнє будівництво оборонних споруд в Ольвії та їх відсутність на Березані¹⁷. К.К.Марченко теж переконаний в тому, що перші переселенці не зустріли на своєму шляху організованого спротиву зі сторони місцевих жителів, отримавши повну свободу дій. Ситуація якщо не унікальна, то у будь-якому випадку достатньо рідкісна. Вона давала можливість новим жителям Північного Причорномор'я заволодіти багатими земляними і значними природними ресурсами¹⁸.

Як зазначали Ю.А.Виноградов і К.К.Марченко, археологічні дані періоду засвідчили відносно стабільність ситуації¹⁹. Н.А.Онайко вважала, що збільшення кількості грецького імпорту в лісостеповій зоні свідчило про мирні відносини між двома світами²⁰. На це ж вказувала й присутність вихідців Карпато-Дунайського регіону в складі жителів сільських поселень Нижнього Побужжя і Подністров'я. На думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, контроль над грецькими апойкіями у другій половині VII – першій чверті V ст. до н. е. був номінальним з боку кочівників²¹.

З середини V ст. до н. е. Північного Причорномор'я, на думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, стабільна ситуація в регіоні змінилася. Цьому посприяло збільшення кількості кочових

племен, як за рахунок природного приросту²², так і міграційних процесів²³. Наприкінці першої – на початку другої чверті V ст. до н. е. відбулося різке скорочення сільськогосподарських територій античних держав Північного Причорномор'я²⁴. Зникли стаціонарні сільські поселення Нижнього Побужжя і Подністров'я²⁵. В іншому становищі опинилися Ольвія, Ніконій і Тіра. На думку Ю.Г.Виноградова²⁶ і К.К.Марченко²⁷, міста опинилися в певній залежності від номадів. Схожою була ситуація й в іонійській Керкінітіді²⁸.

Наприкінці V ст. до н. е. розпочалася еллінська реколонізація сільськогосподарських територій Південно-Західного Понту²⁹, а згодом і Північно-Західного Криму³⁰. Було засновано Херсонес у Криму³¹, на Боспорі до влади прийшла династія Спартоکیدів. Іншою була ситуація в лісостеповій зоні, населення якого в даний період не змогло досягнути такого ж рівня розвитку, який спостерігався на попередніх етапах. Ю.А.Виноградов і К.К.Марченко пояснювали цей фактор слабкою економічною і соціально-політичною базою племен лісостепу, а також експлуатаційною діяльністю кочівників. На думку В.А.Ільїнської і А.І.Тереножкіна, показовим у цьому плані був район Посулля, де одночасно із значним скороченням кількості поховань місцевих жителів із кінця V ст. до н. е. з'явилася серія більш заможних захоронень кочівників³². У степовій зоні Північного Причорномор'я кількість археологічних пам'яток в IV ст. до н. е. у порівнянні із попередніми періодами значно зросло³³.

Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко³⁴ зазначали, що в період скіфо-сарматського часу відбулося повне знищення культури кочової знаті скіфів³⁵. Зникають одночасно "царські" кургани й родові могильники номадів. Із зникненням Великої Скіфії, на думку Ю.А.Виноградова і К.К.Марченко, античні міста-держави Північного Причорномор'я лишилися без гаранта в системі взаємовідносин із варварським світом. Розпочався нелегкий період конфронтації номадів із грецькими полісами. Як зазначили дослідники, положення античних центрів ускладнилося ще й затяжним періодом дестабілізації в степовому регіоні Причорномор'я і тривав даний процес до римської епохи. Тільки з приходом римської влади на терени Понту ситуація кардинально змінилася³⁶.

Отже, незважаючи на велику кількість праць, що присвячені вивченню проблеми культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я, серед дослідників не має єдиного бачення культурно-історичного розвитку регіону. Низка дослідників вважала, що греки під час заснування колоній в Причорномор'ї, не зустрічали спротиву з боку місцевого населення, а відносини еллінів із кочовими племенами були мирними. Інші дослідники дотримуються протилежної думки, згідно якої греки сприймали місцевих варварів-кочівників як антитезу своїй культурі, уособлення первісного дикунства. В такій ситуації шлях до взаємного порозуміння і налагодження економічних, політичних, культурних та інших контактів між греками і варварськими племенами Північного Причорномор'я не міг бути легким. Відсутність достовірної інформації про взаємовідносини між колоністами і їх сусідами – варварами на ранніх етапах розвитку грецьких поселень, ускладнює вирішення даного питання. Тому, дискусія стосовно культурно історичного-розвитку Північного Причорномор'я не завершена, а проблема греко-варварських взаємозв'язків потребує подальшого дослідження.

¹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории. // Советская Археология. – 1991. – № 1. – С. 145.

² Там само.

³ Гумилев Л.Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в древности(Ландшафт и этнос, IV) // ВЛУ. – 1966. – № 6. – Вып. 1. – С. 53–79.

⁴ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 146–147.

⁵ Там само.

⁶ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н. э. – К., 1983. – С 314.

⁷ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 148.

⁸ Галанина Л.К. Взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника) // Советская Археология. – 1985. – № 3. – С. 155.

⁹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 148.

¹⁰ Андреев Ю.В. Греки и варвары в Северном Причерноморье // Вестник Древней Истории. – 1996. – № 1. – С. 3–5.

- ¹¹ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1985. – С. 120–151.
- ¹² Русяева А.С. Основные черты и особенности культурно-исторического развития Нижнего Побужья в период колонизации // Вестник Древней Истории. – № 4. – 1994. – С. 99.
- ¹³ Андреев Ю.В. Вказ. праця. – С. 6.
- ¹⁴ Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. – Новосибирск, 1977. – С. 24.; Куклина И.В. Этнография Скифии по античным источникам. – Л., 1985. – С. 56. Алексеев А.Ю., Качанова Н.К., Тохтасьев С.Р. Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. – СПб., 1993. – С. 112.
- ¹⁵ Андреев Ю.В. Вказ. праця. – С. 7.
- ¹⁶ Шелов Д.Б. Проблема греко-варварских контактов в эпоху греческой колонизации Северного Причерноморья // Вестник Древней Истории. – 1994. – № 2. – С. 103.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // Вестник Древней Истории. – 1980. – № 1. – С. 133–134.
- ¹⁹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 149.
- ²⁰ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. // Сборник Археологических Исследований. – М., 1966. – С. 47–61.
- ²¹ Марченко К.К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII–V вв. до н. э. // Вестник Древней Истории. – 1974. – № 2. – С. 153–154.; Бруняко И.В. Скифская керамика античных поселений Нижнего Поднестровья VI–V вв. до н. э. // Киммерийцы и скифы. – Тез. докл. семинара. – Ч. 1. – Кировоград, 1987. – С. 29.
- ²² Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 149–150.
- ²³ Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. – К., 1984. – С. 180–182.
- ²⁴ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 150.
- ²⁵ Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // Вестник Древней Истории. – 1980. – № 1. – С. 142.; Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К., 1980. – С. 7.
- ²⁶ Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. – Т. 1. М., 1983. – С. 400–405.
- ²⁷ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 142–143.
- ²⁸ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 150.
- ²⁹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. О начале второго этапа развития сельскохозяйственных поселений Нижнего Побужья античного периода // Проблемы исследования Ольвии. – Тез. докл. семинара. – Парутино, 1985. – С. 32–39; Охотников С.Д. Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху (VII–III вв. до н. э.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К. 1983. – С. 101.
- ³⁰ Щеглов А.Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. – Л., 1986. – С. 166.
- ³¹ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. 1. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // Вестник Древней Истории. – 1938. – № 2. – С. 257.
- ³² Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Вказ. праця. – С. 325 – 328.
- ³³ Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В. и др. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К., 1986. – С. 345.
- ³⁴ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 153.
- ³⁵ Алексеев А.Ю. Греческая керамика из Александровского кургана // Сборник Государственного Эрмитажа. – 1986. – Вып. 51. – С. 35–38.
- ³⁶ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 154.

Статья посвящена историографии проблемы культурно-исторического развития Северного Причерноморья в VI–I вв. до н. э. Особое внимание уделено изучению греко-варварского этнокультурного взаимодействия в регионе.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, культурно-историческое развитие, колонизация, историография.

The article is devoted to the historiography of the cultural and historical development of the Northern Black Sea littoral in 6–1 cc. BC. Special attention is paid to the Greek and barbarian ethnic and cultural cooperation in the region.

Keywords: Northern Black Sea Littoral, the cultural and historical development, colonization, historiography.